

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

У статті аналізується політика імперської влади в умовах актуалізації “українського питання”. Автор розглядає особливості українського питання в Російській імперії та дії влади щодо його вирішення в другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: *українці, русифікація, національна політика, Російська імперія.*

Поступове формування національної свідомості тих спільнот, які в різний час стали жертвами експансіоністської політики Російської імперії, зумовило особливе суспільне звучання в ній національної політики влади. Прояви етнічної самобутності населення т. зв. окраїн, їхнє прагнення до розвитку своєї культури завжди викликало досить гостру реакцію уряду в національній сфері, яка в традиціоналізмі, намагання зберегти культурну самобутність тощо вбачала ознаки сепаратизму. Це свідчить про те, що поступ процесу національної самоідентифікації неросійських народів, формування їхніх національних ідей став каталізатором зростання уваги центральної влади не тільки до релігійного, але й національного питання як такого.

Національна політика імперії Романових – одна з проблем, яка ретельно досліджується вченими різних країн. Так, наприклад, російський дослідник О.Міллер [12] розглянув українське питання від часу його зародження в імперії Романових. Він дає характеристику політики русифікації, яка стосувалася народів, що населяли Російську імперію, зокрема й українців. Робота ще одного російського дослідника С.Соколовського [5] присвячена визначенню та двоякому використанню поняття “інородці” в російській політиці та законодавстві. У монографічному дослідженні вітчизняного вченого Н.Щербак [14] розглядається процес виникнення та загострення українського питання на тлі проявів українського національного відродження ХІХ ст. Серед іноземних дослідників, які займаються вивченням національної політики Російської імперії та “українського питання” зокрема, – праці таких учених, як А.Каппелер [17], Р.Вікс [16] та інші.

Беручи до уваги предмет нашого дослідження, формулюємо завдання, які намагаємося реалізувати в даній розвідці: 1) визначити особливості процесу русифікації в Російській імперії; 2) проаналізувати дії влади в умовах зародження й загострення українського питання, визначення його особливостей; 3) охарактеризувати позицію центру щодо українського мовного питання в освіті та культурі.

Вивчаючи досліджувану проблему, вважаємо за необхідне звернути увагу на міркування Е.Тадена стосовно терміна “русифікація”, який широко застосовується в історіографії пострадянських держав. Учений звертає увагу на те, що цей термін перетворився в механічно вживаний інструмент дослідників. Не сприймаючи такого універсалізму, Е.Таден став одним із перших, хто здійснив спробу класифікації процесу русифікації. Він виділив у ній три складових, котрі відрізняються за об’єктом “обрусіння”: 1) спонтанну русифікацію еліт, що властива ХVІІІ ст.; 2) “адміністративну русифікацію”, яку трактує частиною політики абсолютної адміністративної централізації другої половини ХVІІІ ст.; 3) насильницьку русифікацію (спроби насадження російської мови та православ’я), що реалізовувалася в ХІХ – на початку ХХ ст. [10, с.55]. Отже, поділяючи наведені міркування вченого, ми досліджуємо процес русифікації в той час, коли її об’єктом стали певні етнічні спільноти, а не окремі їхні верстви. Як і в багатьох

інших країнах досліджуваного періоду, насадження культурних цінностей, які сповідувала правляча династія, супроводжувалось асиміляцією та акультурацією.

Кристалізація внутрішньої політики імперії в національній політиці в сучасному розумінні – результат її відповіді на виклики процесів національного самоусвідомлення неросійських народів та українців зокрема. Логіка наших міркувань зумовлюється тим, що, як свідчить імперське законодавство та безпосередні дії влади, її увага до т. зв. іногородців тривалий час визначалася переважно релігійним фактором. У реаліях традиціоналістського за своїм еством тогочасного російського суспільства це було закономірним, адже призма світосприйняття будь-кого – як представників влади, так і “пересічних” підданих імперії – тривалий час визначалася саме приналежністю людини до тієї чи іншої церкви/конфесії.

Знаковими для нас є міркування представника Інституту етнології та антропології Російської академії наук С.Соколовського, який стверджує, що “принципи класифікації населення [імперії Романових] не відносилися до тих, котрі були сформульовані чітко; до того ж частина з них радше малася на увазі, аніж усвідомлювалася й відкрито висловлювалася” [5]. Названий учений покликається до роздумів дореволюційного етнографа Л.Штернберга, який твердив, що термін “іногородці” мав два значення: політичне й техно-юридичне. У першому випадку критерієм приналежності до іногородців або навпаки слугує мова. “Тільки населення, яке говорить великоросійською, – доходить висновку етнограф, – має привілей зватися російським народом. Ані раса, ані навіть релігія, ані політична лояльність не відіграють суттєвої ролі” [5]. Відтак, головні фігуранти нашого дослідження – слов’яни-українці, поляки, тим паче – євреї, які є семітського походження, трактувалися іногородцями.

Ще один аргумент на користь здійснення ретроспективи задля визначення часу формування українського питання в національній політиці імперії – констатація прискіпливої уваги влади до неї, що спричинена новими тенденціями в суспільно-політичному житті поляків і, як буде з’ясовано нижче, їх рефлексією в українському “дзеркалі”. Ідеться про те, що ставлення правлячих кіл імперії Романових до неросійських народів змінилося, на нашу думку, починаючи з польського повстання 1830–1831 рр. Польські повстання XIX ст. супроводжувалися спробами залучення до нього представників інших націй. Таким чином, можна стверджувати, що самі неросійські народи спровокували прискіпливішу увагу влади до себе. Відтоді, вважаємо, у національній політиці з’явилися нові складові. Польське, єврейське та українське питання в різні періоди набули в імперії особливої суспільної значимості.

Українське питання окреслилося в першій половині XIX ст. з появою Кирило-Мефодіївського братства. Це зумовлювалося тими політичними постулатами, які сповідували його члени: самодержавству протиставили ідею вільної слов’янської федерації. Цей принцип мав бути застосований до східного слов’янства. Україна повинна була стати самостійним суб’єктом федерації, яка складається з націоналістів, об’єднаних федеральним урядом, – “спільним загальним собором із представників усіх племен”. Становому поділу, офіційній народності та релігії, поліцейським утискам братство протиставило вимоги всезагальної рівності, свободи думки та слова, поширення освіченості населення. Згодом, після повернення членів товариства із заслання, їх полонила ідея так званих “великих реформ”, особливо питання скасування кріпосного права. Засновується журнал “Основа”, темами дослідження якого стають питання соціального характеру. Зокрема, питання звільнення селян від кріпосного права, самоуправління українського селянства та їхнє земельне забезпечення. Далі обговорювалися питання поширення освіченості, недільних шкіл, видавництво навчальних посібників українською мовою [7, с.8–9]. Автори “Основи” вели мову про необхідність видання Євангелія українською мовою [6, с.305] тощо.

Констатуючи причини концентрації уваги влади на українському питанні в його політичному звучанні, зауважимо: у порівнянні з польською проблемою, яка в 1830-х рр. конструювалася вже не тільки за критеріями національної окремішності, а й проявлялася в сепаратизмі, воно в той час було другорядним. Водночас припускаємо, що польська проблема стала тим додатковим каталізатором, яка (поруч із проявами покликання українців до своєї етнічної історії, що вписується в концепцію Грохової фази “В”) спонукала владу прискіпливіше придивлятися до українського питання. Ідеться про те, що після поразки польського повстання 1830–1831 рр. означився інтерес поляків, особливо емігрантів, до українців. Саме в останніх вони вбачали союзників у боротьбі з Російською імперією. При цьому її уряд уважав, що поляки суттєво впливають на усвідомлення українцями їхньої національної самобутності. Підтвердженням цієї гіпотези є твердження Миколи І, який пов’язував виникнення Кирило-Мефодіївського братства з впливом на українців польської повстанської еміграції. Погляди його членів оцінювались імператором як спроби формування українського національного руху [11, с.55].

Ситуація принципово змінилася з початком правління Олександра II (1855 р.). На відміну від попередніх років, українська проблема потрапила в спектр питань, що привертала увагу як високопосадовців, так і тих, хто обговорював найгостріші проблеми суспільно-політичного життя імперії на шпальтах періодичних видань.

Це обговорення не вийшло поза межі власне полемічного діалогу. Єдиний виняток, який став каталізатором наступу влади, було її занепокоєння впливом поляків на процес українського відродження. Намагаючись запобігти цьому, уряд жорстко реагував на спроби поляків поширювати в Західному краю літературу, яка друкувалася латиницею й адресувалася іншим націям. Очевидно, у даному випадку йдеться про намагання влади, з одного боку, нейтралізувати перспективу виникнення союзу поневолених імперією націй, а з іншого, така діяльність може бути оцінена як засіб запобігання їх колонізації та “прив’язування” до російського граматичного стандарту.

Полеміка в українському питанні, яка велася тогочасною інтелігенцією, стосувалася правомірності визнання їхньої мови та культури як самобутніх. Зосередження уваги саме на цих питаннях відображає уявлення тогочасних інтелектуалів про виникнення/існування націй. Відповідь на це складне питання формулювалася сучасниками 1860-х рр. де-факто за критерієм спілкування певної спільноти однією – рідною мовою.

У полеміку з українського питання включилися не лише українофіли та їхні опоненти, а й польські публіцисти. Їхня засаднича позиція – твердження про окремішність, як вони говорили в той час, Південно-Західної Малоросії. Їм опонували представники російської слов’янофільської течії. Так, наприклад, редактор “Московських ведомостей” М.Катков, критикуючи політичну позицію М.Костомарова, не сприймає факту етнічного пробудження українців, інтерпретує нову позицію їхньої нечисленної інтелігенції як наслідок польської “інтриги”. Для нього українці – це частина російського народу, який спілкується діалектом [4, с.689].

Ураховуючи особливості тогочасного світогляду – потужність релігійної ідентифікації – у спектрі дискутованих представниками двох сторін тем опинилася проблема видання україномовного Євангелія. Так, тим часом як М.Костомаров і П.Куліш на шпальтах журналу “Основа” доводили логічність визнання факту існування української літературної мови, їхні опоненти (наприклад, І.Аксаков) продовжували дискусії із цього питання й виступали противниками видання Євангелія українською мовою [6, с.305].

Одним із наріжних компонентів цієї дискусії стало мовне питання. Зауважимо, що це стосувалося не тільки українців. Це питання було актуальним для поневолених націй загалом (напр., литовців та поляків). Як перші, так і другі вважали, що їхні мови в певний період заборонялися з огляду на здійснювану владою політику русифікації. Справді, у другій половині XIX ст. така тенденція простежується у сфері застосування мови в адміністрації, освіті, у друці, світському середовищі. Ці обмеження стосувалися

всіх мов, які були поширені в західних регіонах імперії, у тому числі Царстві Польському й Західному краю. Що стосується мов, які були поширені у всіх сферах життєдіяльності населення, таких як польська чи німецька, то в даному випадку політика була спрямована на обмеження мовного домінування окремих націй. Поле ж функціонування тих мов, які із шовіністичних позицій трактувалися недостатньо “розвинутими”, уряд намагався мінімізувати в освіті та адміністративних структурах. На думку влади, російська мова включала у свій склад і українську, і білоруську. Тому вона не бачила потреби в їхньому активному застосуванні, скажемо так, у діловому житті, залишаючи за нею “статус” мови “домашнього вжитку”, а також як мови видавництва пам’яток історії та фольклору [10, с.82].

Ідея спорідненості російської та української культур схиляла правлячі кола імперії до висновку про непотрібність розбиратись у політичних, історичних, культурних та етнографічних аспектах їхніх відмінностей. Проте влада повсякчас приділяла прискіпливу увагу українському “сепаратизму”. Це зумовлюється тим, що він мав в імперії свій відтінок. Так, наприклад, представники т. зв. “інородців”: поляки, вірмени, грузини, зустрічаючи у своїй національно-культурній діяльності адміністративні перешкоди, знали, що їхнє право на національну культуру лише обмежується, а не заперечується владою повністю. Українці ж постійно змушені були доводити своє право на існування: як засвідчить час – боротися проти заперечення свого права на самотність [13, с.115–116].

Складовими української проблеми другої половини XIX ст. були питання освіти, мови та культури. За правління імператора Олександра II, кирило-мефодіївці з’являються в Санкт-Петербурзі. Саме вони, за словами українофіла Стешенка, тримали напрям на об’єднання українського народу з великоросійською частиною Росії в одну загальноросійську народність. Однак замість панславістського федералізму вони через освіту, позашкільне просвітництво т. зв. малоросійською мовою та через пресу (щомісячник “Основа”) поширювали українське народництво [15, с.55].

Українофіли і в Санкт-Петербурзі, і в Києві займалися видавництвом брошур українською мовою. Поступово почали з’являтися українські шкільні підручники, згодом – недільні школи з українською мовою викладання. На початку 1862 р. питання існування українських шкіл та введення в них навчання українською мовою було підняте перед урядом петербурзьким комітетом освіти. Тамтешні українофіли знайшли собі захисника – міністра освіти А.В.Головніна, який підтримував ідею навчання українською мовою в т. зв. нижчих школах Південної частини Росії.

Поряд зі спробами поширення української літературної діяльності з’являються наукові передумови українського самопізнання. Робилися спроби науковців в українознавстві та етнографії. У 70-х роках XIX ст. у Києві відкривається Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, діячі якого досліджували українське народне життя в усіх його проявах. Українська інтелігенція робила спроби підняти на новий щабель національну культуру загалом, видавати україномовні книги. У приватних початкових школах у Київській, Полтавській та Харківській губерніях, у київських недільних школах навчання проводилось українською мовою. Така практика реалізовувалася не без підтримки міністра освіти А.Головніна та попечителя Київського навчального округу М.І.Пирогова [13, с.45]. Саме міністр освіти підтримував поширення української мови в навчальних закладах, указував духовному керівництву на важливість перекладу Нового Заповіту українською мовою. Проте в той час пропозиції міністра залишилися поза увагою [12, с.148].

Згодом, 1863 р., актуалізувалося питання мови викладання. Проект із цього питання був поданий на обговорення. Одна частина імперського політикуму вважала, що належний розвиток учнів буде досягнутий завдяки впровадженню т. зв. “народної мови” навчання. Інша ж переконувала урядовців у тому, що, по-перше, у західних губер-

нях російська мова є для всіх зрозумілою та доступною, по-друге, навчання місцевою мовою, наприклад литовською, неможливе через недостатню кількість відповідних спеціалістів. І, по-третє, навчання місцевими мовами може призвести до роз'єднання “інноплемянних” національностей з іншими. Після розгляду та обговорення всіх позицій було прийняте рішення, щоб навчання в народних училищах спочатку проводилося народною мовою; у тих регіонах, де розмовна мова була не російською, рідна мова викладалася на рівні з мовою влади. Навчання також мало проводитися переважно російською [2, с.9–9 зв.].

Урядові позиції щодо вирішення питання поширення української мови були різними. Деякі представники владних структур, зокрема Київський генерал-губернатор М. Анненков, дотримувалися досить категоричної позиції щодо української проблеми, особливо ж освіти та введення української мови у вжиток. Так, українофільські спроби поширити рідну мову у видавничій сфері закінчилися невдало. Український переклад Євангелія, який був поданий для оцінки у Київ генерал-губернатору М. Анненкову, не був прийнятий. Він узагалі визнав цей крок небезпечним і шкідливим, оскільки вважав, що саме існування української літератури може призвести до відокремлення України від Російської держави. Позицію генерал-губернатора підтримав тодішній міністр внутрішніх справ Валуєв, який убачав у поширенні видавничої української мови літературний сепаратизм і пов'язував його з польськими сепаратистськими намірами. Згодом було заборонене викладання українською мовою в народних школах [15, с.58].

На початку квітня 1863 р. князь В. Долгорукий інформує міністра внутрішніх справ П. Валуєва про справу українофілів, додаючи лист М. Анненкова. У червні того ж року голова київського цензурного комітету О. Новицький інформує листом міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друкувати частковий переклад Євангелія українською мовою. Уряд відреагував таємною постановою за № 394, яка стала відомою як Валуєвський циркуляр [11, с.110–111]. Цей документ став каталізатором “закриття” українського слова. Після урядового вето й репресій 1863–1864 рр. літературне українофільство перебувало під заборонаю до 1870 р.

Прибічниками такої радикальної лінії були не всі урядовці. Так, міністр освіти Головнін визнавав неможливим заборону видавництва книг за критерієм мови [8, с.13]. Тим часом барон Корф уважав надмірну жорсткість в українському питанні зайвою, пояснюючи це тим, що в українофілів немає “історичної образи” та ненависті до Росії, яка була характерною полякам. Підкреслюючи непродуктивність репресій, він зауважував, що вони не стільки сприятимуть остаточному придушенню українофільського руху, скільки дадуть привід його симпатикам уважати себе жертвами режиму [12, с.158].

Події 1863 р. збентежили імперський уряд. Перебуваючи під враженням від польського повстання, він зосередив увагу на українському питанні й оголосив його плодом “польської інтриги”. Відтак розпочато репресії щодо тих, хто обстоював засади самобутності українців. Таке поєднання українського й польського питань властиве й тим сучасникам подій, які не перебували на державній службі. Наприклад, редактор “Московских ведомостей” М. Катков в одній зі статей у журналі розмірковував над питанням про шкідливий вплив польських повстанців на українофілів. І якщо поляки знають, які цілі вони відстоюють, оскільки мали власну історію, мову, літературу, то українці, згідно з М. Катковим, навпаки, ніколи не мали ані власної історії, ані самостійної держави, а отже, висновує він, не можуть мати й політичної самостійності. Його позиція обґрунтовується шовіністським постулатом про те, що українці є частиною російського народу [9, с.45].

Зважаючи на впливи польської частини населення в Південно-Західному краю (особливо в освіті), уряд після придушення польського повстання та видання Валуєвського циркуляра ухвалює заходи для посилення владного контролю за освітньою сфе-

рою. “Положенням про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській” 25 травня 1869 р. початкова освіта підпорядковувалася православному духовенству, що стало одним із напрямів контролю та впливу влади за освітнім процесом [14, с.266].

70-ті роки XIX ст. означилися певним цензурним полегшенням. Однак активізація роботи української інтелігенції призвела до посилення адміністративних обмежень. Цьому сприяло те, що в урядових колах усвідомлювали: українофільство, з одного боку, не набуло особливого поширення серед загалу, з другого ж, представники влади почали прочитувати в українофільстві соціалістичні ідеали. Таку позицію, зокрема, обстоював М.Юзефович. А тому він вимагав ужити щодо українофілів відповідних заходів. Як наслідок, постраждала культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції. 18 травня 1876 р. закрито відділ Російського географічного товариства; указані М.Юзефовичем його члени підлягали покаранню [13, с.49]. Ця практика зумовила еміграцію частини українських діячів.

Про громадсько-політичні настрої української інтелігенції свідчить активізація вчених, учителів, викладачів, письменників, які поширювали серед учнів та студентів патріотичні ідеї. Водночас останні проявляли свою громадську позицію в публічних виступах чи завдяки вжитку українських пісень із промовисто-політизованими назвами [1, с.126].

В одному з параграфів Емського указу 1876 р. заборонявся відступ в українських творах від загальноприйнятого російського правопису. Була введена т. зв. поліцейська орфографія – пристосування російського правопису до української граматики й морфології, що значно змінювало та руйнувало мову. Цензурні заборони указу 1876 р. стосувалися не лише україномовних робіт, але й тих, що видавалися російською й торкалися України. Так, 1877 р. подана до цензурного комітету робота “Досвід граматики мало-російської мови” отримала відмову. Відповідь була мотивована таким чином: “Не можна дозволяти до друку граматику мови, яка приречена на небуття” [8, с.17–18].

Після прийняття Емського указу та поширення українофільських ідей влада спрямувала свою діяльність на русифікацію тих українців, котрі проживали в Російській імперії. Методи й шляхи впровадження урядової політики були досить схожими на політику русифікації польського та єврейського населення, зокрема у сфері освіти та культури. Тим паче, що українців підозрювали в співпраці з поляками. Так, в одному з документів Міністерства освіти в рамках упровадження політики русифікації та запобігання українському сепаратизму було затверджено низку заходів. Зокрема: посилити спостереження за викладацьким складом народних училищ, освітянських чиновників на місцях, видалити україномовні книги з бібліотек нижчих та середніх навчальних закладів Південно-Західного краю, а також книги й брошури, видавництво яких заборонене. Окрім того, попечителі Харківського, Київського та Одеського навчальних округів зобов'язані були подати інформацію про українофільські настрої вчителів. Неблагонадійних працівників освіти передбачено переселяли в інші губернії Російської імперії (аналогічна політика проводилася щодо польського викладацького складу). При цьому вчительський корпус замінявся тими фахівцями, що приїжджали в названі навчальні округи з великоросійських губерній [1, с.104–104 зв.].

Польське населення Російської імперії підтримувало прояви української національної свідомості, зокрема відновлення українського слова та друку. Про це поляки писали у своїх брошурах. Так, наприклад, автор польської брошури “*Recze ze sie rojednamy. Słowo do braci Polaków w sprawie polsko-ruskiej*” (Ручаюся, що об'єднаємося. Слово до братів-поляків у польсько-російській справі), яка потрапила до київського цензора з іноземної цензури, висловив позицію про ненависть українців до росіян і ця єдність ідей, з його точки зору, зближує їх із поляками. Далі автор продовжує: “Українці розмовляють та пишуть свої твори українською мовою, і поляки радіють

тому й підтримують літературу, аби цим переконати світ та росіян, що Росія – це не Москва” [3, с.3].

Українська проблема, яка викликала занепокоєння у владних структурах, зумовила досить категоричну реакцію уряду. Період культурного полегшення уряду щодо українського питання змінився владною експансією українського слова. Звинувативши український рух у спільності з поляками, боячись українського сепаратизму, російський уряд будь-якими способами намагався придушити зародки української самосвідомості. Українці з точки зору влади продовжували залишатися частиною загальноросійської нації. Тому поширення українського у всіх сферах життєдіяльності населення знову було нею заборонене.

Вищевикладене дозволяє зробити такі висновки:

1. Політика русифікації, особливо мовна, яка стосувалася таких національних меншин, як поляки, євреї та ін., не оминула й українців. Витіснення “малорусского наречия” російськомовним навчанням, заміна неблагонадійних учителів та заборона україномовних підручників стали важливими заходами, вжитими урядом у царині освіти.

2. Виникнення й активізація українського питання спонукали владу до прийняття кардинальних рішень. І хоча українофільські тенденції не загрожували владі, уряд, боячись українського сепаратизму, вживає превентивних заходів. Вони ґрунтувалися на ідеї обмеження сфери функціонування української мови, що було намаганням центру запобігти зростанню української національної свідомості.

3. Інструментами цього стали Валуєвський циркуляр та Емський указ, які заборонили видавництво україномовної літератури та вживання української мови в освіті.

1. Державний архів Рівненської області, ф. 215. Ровенское реальное училище (1832–1925 гг.), оп. 2 (1832–1925 гг.), спр. 7. Секретные циркуляры попечителя Киевского учебного округа о лицах уволенных из разных учебных заведений за политическую неблагонадежность и по другим вопросам, 17 августа 1870 г. – 19 апреля 1879 г., 142 арк.
2. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 908. Валуев Петр Александрович (1814–1890 гг.) курляндский, гражданский губернатор, министр внутренних дел, министр государственных имуществ, председатель комитета министров (1823–1894 гг.), оп. 1. (1823–1894 гг.), д. 174. Отношение министра народного просвещения Александра Васильевича Головнина (адъютанту Киевского военного губернатора Константина Павловича Гессе), Устав общества для распространения грамотности и православного образования в губерниях Киевского учебного округа и др. документы по делу об устройстве народных училищ в Киевском учебном округе, 30 июня – 9 июля 1862 г. и б. д., 32 листа.
3. РГИА, ф. 775. Центральное управление по цензурному ведомству (1863–1865 гг.), оп. 1. (1863–1865 гг.), д. 188. О цензуровании книг издаваемых для народа малороссийского наречия, 6 июля 1863 г., 31 листа.
4. Катков М. Украинфильство и Г. Костомаров / Михаил Катков // Русский вестник. – 1881. – Апрель. – Т. 152. – С. 687–726.
5. Соколовский С. Категория “коренные народы” в российской политике, законодательстве и науке [Электронный ресурс] / Сергей Валериевич Соколовский. – Режим доступа : <http://www.prof.msu.ru/publ/book3/sok.htm>.
6. Аксаков И. С. Сочинения : в 7 т. Т. 3 : Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос (1860–1886 гг.). Статьи из “Дня”, “Москвы”, “Москвича” и “Руси” / Иван Сергеевич Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчаникова, 1886. – 844 с.
7. Грушевский М. С. Движение политической и общественной Украинской мысли в XIX веке / Михаил Сергеевич Грушевский. – С. Пб., 1907. – 15 с.
8. Грушевский М. С. Украинський вопрос / Михаил Сергеевич Грушевский. – С. Пб., 1907. – 32 с.
9. Катков М. Н. Империя и крамола / Михаил Никифорович Катков. – М. : ФонДИВ, 2007. – 432 с.
10. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
11. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – С. Пб. : Алетейя, 2000. – 267 с.
12. Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей Российской империи и в русском общественном мнении во второй половине 1850-х – начале 1880-х годов : дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Алексей Ильич Миллер. – М., 2009. – 325 с.

13. Украинский вопрос : сост. сотрудниками журнала "Украинская жизнь". Изд. 2-е. – М., 1915. – 162 с.
14. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Надія Щербак. – К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.
15. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Никифорович Щеголев. – К., 1912. – 588 с.
16. Weeks T. R. Nation and State in late Imperial Russia: nationalism and Russification on the western frontier, 1863–1914 / Theodore R. Weeks. – Northern Illinois University Press, 1996. – 291 p.
17. Kappeler A. The Russian Empire: A Multiethnic History / Andreas Kappeler. – Harlow : Longman, 2001. – 496 p.

У статті аналізується політика імперської влади в умовах актуалізації "українського питання". Автор розглядає особливості українського питання в Російській імперії та дії властей щодо його рішення.

Ключевые слова: українці, русифікація, національна політика, Російська імперія.

The article analyzes the politics of imperial power in terms of "the Ukrainian question". The author considers peculiarities of the Ukrainian question in the Russian Empire and the government's actions to address them.

Key words: Ukrainians, russification, national policy, Russian Empire.

УДК 572.9:35.858

ББК 63.5 (4 Укр) – 2

Інна Гаврильченко

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДНЯ БЕССАРАБІЇ 80–90-х рр. ХІХ ст.: ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

У статті аналізуються фактори впливу економічного розвитку на спрямованість етносоціальних процесів Півдня Бессарабії впродовж 80–90-х рр. ХІХ ст. У роботі на основі статистичних матеріалів охарактеризовано соціальні розряди етнічних спільнот і господарська спеціалізація населення регіону.

Ключові слова: етносоціальні процеси, соціальні розряди, етнічні групи, Південна Бессарабія.

Запорукою благополуччя й добробуту будь-якого етносу є стабільність економічного стану та забезпечення сприятливої соціальної політики держави, в умовах якої й проживає цей народ. До того ж рівень економічного розвитку певною мірою визначає формування матеріальної та духовної культури етносу й системи міжетнічних контактів, а відповідно, і міжкультурних зв'язків між народами.

Стан і рівень економічного розвитку Півдня Бессарабії впродовж 80–90-х рр. ХІХ ст. є прямим відображенням реалізації селянської реформи в Російській імперії та її спрямованості на перетворення соціального устрою в поземельній, адміністративній, військовій, судовій, освітній сферах упродовж 60–70-х рр. ХІХ ст., наслідком чого було радикально змінено соціальне становище селянського населення Півдня Бессарабії, територія якої належала до складу Російської держави.

Питання особливого стану економічного розвитку в досліджуваному регіоні займає одну з надважливих позицій у вивченні етносоціальних процесів населення Півдня Бессарабії, що характеризується поліетнічністю та, відповідно, диференційною соціально-економічною політикою з боку російського уряду, спрямованою на різні категорії Бессарабського населення. Крім того, специфіка етносоціального простору Півдня Бессарабії полягає в практичній відсутності кріпацтва. Підтвердженням того є факт чисельності юридично оформлених кріпаків, що складає 1,17% від загальної кількості сільського населення краю [4, с.174–180]. Після втілення соціального реформу-